

Barbara Góra

*Cyfrowe
Archiwum
Romana
Ingardena
jako naukowa
edycja cyfrowa*

**Naukowa edycja cyfrowa –
rys historyczny i problemy z definicją**

Pierwsze dyskusje na temat publikacji książek w formie cyfrowej pojawiły się w latach sześćdziesiątych XX wieku, gdy w Ameryce i na zachodzie Europy zaczęły upowszechniać się komputery. W propagowanie nowoczesnych wydań zaangażowało się amerykańskie stowarzyszenie Modern Language Association (dalej: MLA), a utworzone w 1987 roku i skupia-

jące naukowców z całego świata konsorcjum Text Encoding Initiative (dalej: TEI) opracowało wytyczne określające metody kodowania tekstów¹: dokumenty powinny być zapisywane w języku XML (Extensible Markup Language), gdzie dane korzystają z „tagów” wskazujących na funkcje strukturalne lub znaczeniowe².

Mimo dynamicznego rozwoju edytorstwa cyfrowego do dziś brakuje jednej obowiązującej definicji naukowej edycji cyfrowej. Teoretycy nowej humanistyki (np. Patrick Sahle) próbują przedstawić ją w sposób opisowy: wydania cyfrowe nie mogą być wydane drukiem bez znaczącej utraty treści i funkcjonalności oraz powinny podążać za paradygmatem cyfrowym. By edycję można więc było nazwać edycją cyfrową, musi ona charakteryzować się niektórymi cechami znamienymi dla tego paradygmatu. Chodzi o multimedialność, hipertekstowość, nielinearność, interaktywność, wielotekstowość, otwartość, powinna stanowić proces (*work-in-progress*), korzystać z elektronicznych narzędzi badawczych ułatwiających i urozmaicających pracę, zawierać cyfrową transkrypcję tekstów opartą na odpowiednich standardach i opatrzoną tagami, posiadać rozbudowane funkcje przeszukiwania treści, tworzyć zasób informacji, być pracą zespołową, intuicyjną, łatwo dostępną, utylitarną. Pojęciem „edycja cyfrowa” nie można zatem określać zwykłych faksymiliów czy e-booków, które są pozbawione tych właśnie cech.

Edycję cyfrową, będącą krytyczną reprezentacją materiału źródłowego, nazwano „naukową edycją cyfrową” (*digital scholarly editions*)³; naukowość jest tu często rozumiana jako dobór odpowiedniego oprogramowania, funkcjonalności, tagów, dodatkowych materiałów. Z jednej definicji wynika, że edycja zyskuje miano „cyfrowej edycji naukowej” po spełnieniu trzech warunków: 1) gdy jest zgodna z wymogami naukowymi w zakresie treści i jakości, 2) gdy realizuje paradygmat cyfrowy i 3) gdy zawiera uzasadnienie przyjętej metody redakcyjnej oraz jasny opis zasad, którymi kierowano się w trakcie tworzenia edycji⁴. Niewiele projektów spełnia opisane wymogi, co pokazuje zawartość katalogów naukowych edycji cyfrowych autorstwa Patricka Sahle’a⁵ i Grety Franzini⁶.

W związku z rosnącą potrzebą stworzenia systemu pozwalającego na zobiektywizowaną ewaluację istniejących edycji i wspieranie dobrych praktyk w 2002 roku MLA opracowało i wydało *Wytyczne dotyczące oceny pracy w humanistyce cyfrowej i mediach cyfrowych*⁷. Recenzowaniem edycji cyfrowych zajął się też internetowy periodyk „RIDE: A Review Journal for Digital Editions and Resources” – organ niemieckiego stowarzyszenia Institut für Dokumentologie und Editorik (IDE)⁸

wyznaczającego standardy tego typu wydań⁹. Na „tabelach recenzji” opiera się również katalog Grety Franzini.

Wśród trzydziestu wyróżnionych przez Patricka Sahle’a edycji¹⁰ znalazły się wydania zarówno pojedynczych dzieł (takich jak *Faust*, *Madame Bovary*, *Boska komedia* czy *Frankenstein*)¹¹, jak i całe kolekcje autorskie (m.in. utwory Jane Austen, Samuela Becketta, Isaaca Newtona, Walta Whitmana, listy Vincenta van Gogha)¹².

Z ciekawszych polskich prac edytorsko-historycznoliterackich należy wymienić projekty realizowane przez zespół Nowej Panoramy Literatury Polskiej, a przede wszystkim *Skamandrycką triadę na emigracji*, czyli cyfrowe wydanie korespondencji Jana Lechonia i Kazimierza i Haliny Wierzyńskich¹³ oraz korespondencji Mieczysława Grydzewskiego i Kazimierza i Haliny Wierzyńskich¹⁴, projekt realizowany pod kierunkiem Beaty Dorosz i Bartłomieja Szleszyńskiego. Inny zapowiadany przez Centrum Humanistyki Cyfrowej IBL PAN i CLARIN-PL projekt to *Korpus Czterech Wieszczów* przygotowywany przez zespół Marka Troszyńskiego¹⁵. W ośrodku lubelskim (KUL) trwają zaś prace nad *Archiwum Filomatów – edycją cyfrową*, idea przedsięwzięcia jest ponowne zebranie w jednym miejscu i zakodowanie w TEI/XML rozproszonego po kilku placówkach archiwalnych w Polsce i na Litwie słynnego i ważnego dla kultury polskiej zbioru¹⁶.

W 2017 roku w internecie udostępniono też *Cyfrowe Archiwum Romana Ingardena*, które będzie głównym przedmiotem mojej refleksji.

Cyfrowe Archiwum Romana Ingardena

Witryna <http://ingarden.archive.uj.edu.pl/> sprawia dobre wrażenie estetyczne. Kliknięcie w link i wybór języka polskiego bądź angielskiego powoduje przeniesienie na stronę główną odpowiedniej wersji językowej. Zaprojektowano ją w stonowanych żółciach i szarościach i podzielono na trzy panele: dwa boczne z zakładkami oraz centralny z ułożonymi w formie kafelków miniaturkami dokumentów. Zdjęcie twarzy Romana Ingardena nawiązuje do tematyki publikacji. Ciekawy layout wyróżnia się na tle większości edycji (nawet światowych) i ważnych projektów zagranicznych, takich jak *Hyper Nietzsche*¹⁷, wspomniane *Van Gogh Letters* czy *Faustedition*. Przyjemna dla oka warstwa graficzna zachęca do „zajrzenia” w głąb, by poznać tajniki i sposób realizacji projektu od strony edytorskiej.

Intrygowało mnie znalezienie odpowiedzi na pytanie: czy cyfrowe archiwum Romana Ingardena spełnia warunki naukowej edycji cyfrowej pod względem zarówno cyfrowości, jak i naukowości? Na potrzeby mojej analizy postanowiłam odwrócić tę kolejność, ponieważ komponent naukowy uważam za najważniejszy i w dużej mierze decydujący o wartości edycji. Zostawiając na później nowoczesną interpretację pojęcia naukowości, chciałabym zacząć od poddania archiwum testowi naukowości tradycyjnej.

Tradycyjna edycja naukowa powinna: 1) wnosić nową jakość, być odkrywczą, 2) opierać się na wiarygodnych, rzetelnie opisanych źródłach, 3) posiadać notę edytorską wyjaśniającą wszystkie podjęte decyzje, 4) być wyposażona w stosowne komentarze, przypisy, indeksy, inne materiały dodatkowe, 5) zawierać wstęp i zasady korzystania z edycji, 6) mieć metrykę wydawniczą¹⁸. W swoich rozważaniach uwagę kieruję początkowo na sprawy związane z wstępnym opisem publikacji, uwzględniającym także kwestie techniczne, by następnie omówić aparat naukowy i zastanowić się nad aspektem cyfrowości.

Informacje wstępne i kwestie techniczne

Na zakładkach na stronie *Cyfrowego Archiwum Romana Ingardena* umieszczono informacje właściwe metryce wydawniczej: wymieniono na nich skład trzyosobowego zespołu (Leszek Sosnowski – kierownik, Dominika Czakon i Natalia Anna Michna – główne wykonawczynie merytoryczne) oraz nazwiska dwudziestu jeden współpracowników, dowiadujemy się stąd też o czasie rozpoczęcia projektu (2017), miejscu (Kraków), wydawcy (Instytut Filozofii Uniwersytetu Jagiellońskiego), instytucji współfinansującej (Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, program DIALOG).

Funkcję wstępu pełni zakładka *O projekcie*¹⁹. W czterech akapitach omówiono charakter, historię oraz cele wydania, podziękowano spadkobiercom Ingardena za pomoc i współpracę. Czytelnik dowiaduje się, że archiwum powstało w wyniku dwóch projektów badawczych i zawiera „opracowane typologicznie i merytorycznie materiały archiwalne dotyczące nieznanych prac naukowych wybitnego polskiego humanisty oraz jego korespondencji z przedstawicielami kultury i nauki XX wieku z Polski i zagranicy”, a jego głównym celem jest „przywrócenie [ich] polskiej oraz zachodniej kulturze i nauce przez włączenie [...] po raz pierwszy do światowego obiegu naukowego”. Tak szczytny cel byłby według mnie możliwy do

osiągnięcia jedynie pod warunkiem zachowania zasad naukowości edycji i umożliwienia badaczom sprawnego korzystania z udostępnionych dokumentów. Za chwilę spróbuję odpowiedzieć na pytanie, czy wydawcom udało się sprostać temu zadaniu. W tym dość krótkim wstępie brakuje jednak klarownych zasad związanych z użytkowaniem edycji, swego rodzaju przewodnika po niej. Omówienie wybranych kwestii technicznych (nawigacja na stronie, tagi, skany) zawiera złożona z dwudziestu siedmiu pytań i odpowiedzi zakładka FAQ, pełniąca jednak równocześnie wiele innych funkcji (np. namiastki noty edytorskiej), co powoduje pewien chaos wywołujący w odbiorcy wrażenie, że projektowi zabrakło profesjonalizmu.

Aparat naukowy

Przejdźmy do analizy aparatu naukowego. Niestety udostępniane dokumenty nie zostały wyposażone w komentarze czy przypisy, brakuje też spisu archiwów, z których pochodzą materiały źródłowe. Funkcję indeksów pełnią filtry wyszukiwania: Autorzy, Osoby, Miejsca. Nie są to jednak indeksy tak szczegółowe, jak w wydaniach papierowych, gdyż kierują czytelnika nie do konkretnej strony, a jedynie do dokumentu. Wśród materiałów dodatkowych znalazły się – w zakładkach *Życie*, *Filozofia*, *Dzieła* – kalendaria dotyczące biografii i twórczości Ingardena. Ważną rolę, uzupełniającą niektóre braki, odgrywa link do strony Centrum Badań Filozoficznych im. Romana Ingardena, które również działa na Uniwersytecie Jagiellońskim. Witryna ta stanowi jak gdyby drugą część edycji, co zostało zasugerowane podobieństwem układu i kolorystyki. Dopiero w niej można znaleźć bibliografię prac naukowych związanych tematycznie z filozofem, alfabetyczny spis jego dzieł i obszerny biogram oraz odniesienia do dwóch zorganizowanych w języku angielskim przez UJ międzynarodowych kongresów filozoficznych. Pierwszy – „Roman Ingarden i jego czasy” – odbył się w formule tradycyjnej w 2018 roku, drugi – „Roman Ingarden i nasze czasy” – zorganizowano online w 2021 roku (choć na stronie archiwum podano informację, że był to 2020 rok). Ze strony można również pobrać programy obu kongresów oraz księgi abstraktów. Brakuje jednak informacji, czy są to jedyne wydarzenia tego rodzaju zorganizowane w Krakowie od 2005 roku, a więc od momentu, gdy swoją działalność rozpoczęło Centrum Badań Filozoficznych, i czy zaplanowano następne tego rodzaju sesje naukowe.

Elementem, który rzutuje na niską ocenę opracowania naukowego archiwum, jest bez wątpienia brak noty

edytorskiej. Zakładka FAQ wyjaśnia jedynie kwestię zapisu miejsc nieodczytanych lub „dorozumianych” przez edytora oraz formatu dat. Najważniejsze decyzje edytorskie są dla odbiorcy zagadką. Na przykład nie wiadomo, z jakich względów zrezygnowano z oryginalnej transkrypcji dokumentów napisanych w innych językach niż język polski, zastępując ją tłumaczeniem, oraz jakimi zasadami kierowano się w trakcie przygotowywania przekładów angielskich. Ogólnikowe zdanie, że: „Archiwum stanowi efekt intensywnych, długoletnich prac badawczych, archiwizacyjnych, dokumentacyjnych i merytorycznych, polegających m.in. na odnalezieniu, zgromadzeniu, opracowaniu, przetłumaczeniu i zdigitalizowaniu korespondencji Ingardena”, to zdecydowanie za mało.

Zastrzeżeń nie budzi natomiast wiarygodność źródeł stanowiących trzon edycji. Każdy dokument składa się z czterech komponentów: skanu, transkrypcji/transliteracji (bądź tłumaczenia na język polski, jeśli oryginał powstał w innym języku), przekładu na angielski, rzetelnego opisu w formie metryki uwzględniającej autora, datę powstania, nazwę archiwum i sygnaturę, powiązane miejsca, rodzaj zasobu. Zasoby z nieuregulowaną sytuacją prawną nie zostały upublicznione, ale opatrzone je odpowiednim symbolem (©). Odczuwalny jest jednak brak fizycznego opisu dokumentu (w tym wymiarów nośnika).

Warto teraz sformułować następujące pytanie: czy *Cyfrowe Archiwum Romana Ingardena* wnosi do nauki nową jakość? Już stworzenie w wolnym dostępie archiwum zawierającego niepublikowane dotychczas dzieła i korespondencję uczonego jest oczywiście przedsięwzięciem bardzo wartościowym i przesądza o jego nowatorskości. Wszyscy przecież wiemy, jak ważne jest udostępnienie ponad 1500 niepublikowanych dotąd dokumentów, w tym korespondencji z osobami tego formatu, co Edmund Husserl, Władysław Tatarkiewicz, Tadeusz Kotarbiński, Stanisław Ignacy Witkiewicz czy Halina Poświatowska, oraz nieznanych prac filozofa. Trzeba docenić ogromną pracę twórców archiwum związaną z odnalezieniem i pozyskaniem źródeł oraz troskę o uregulowanie kwestii praw autorskich, trud transliteracji i tłumaczeń oraz możliwość obejrzenia skanów oryginałów. Archiwum w połączeniu ze stroną Centrum Badań Filozoficznych stanowi solidne kompendium wiedzy na temat Ingardena i jego twórczości.

Ostateczne rozstrzygnięcie kwestii dotyczącej naukowości archiwum pozostawiam na razie otwarte, gdyż w edycjach cyfrowych ciężar naukowości można przenieść z tradycyjnie rozumianych wartości (które już opisałam) na dobór nowoczesnych funkcjonalności.

Aspekt cyfrowy

Cyfrowe Archiwum Romana Ingardena już swoją nazwą nawiązuje do ważnych ogólnoswiatowych projektów, np. do *Dickinson Electronic Archives*, *The Walt Whitman Archive*, *The Shelley-Godwin Archive*²⁰. Również forma strony internetowej, jaką mu nadano, nosi w sobie potencjał interaktywności. Istnieje możliwość przełączania się między zakładkami, dokonywania szczegółowych wyborów oraz powrotu z każdego poziomu edycji na stronę główną przez kliknięcie w podobiznę podpisu Romana Ingardena znajdującą się w lewym górnym rogu witryny. Interaktywne są też elementy opisu w metryce źródeł oraz kafelki z miniaturami dokumentów. Wszystko to nazwałabym „interaktywnością wewnętrzną”. Z innym rodzajem interaktywności, a zarazem z „otwartością” edycji, mamy do czynienia w przypadku linków do Centrum Badań Filozoficznych im. Romana Ingardena oraz do stron dwóch kongresów międzynarodowych. Dowolność ścieżki poruszania się po archiwum stanowi o jego hipertekstowości oraz nielinearności. Edycja jest ogólnodostępna i łatwa w obsłudze, nie wymaga rejestracji ani logowania. Interfejs jest przejrzysty, a z zakładek korzysta się intuicyjnie. Nikt nie może mieć też wątpliwości, że edycja jest pracą zespołową. Ponad 1500 dokumentów z dodatkami to wielotekstowy zasób informacji, choć nie do końca multimedialny (dysponujemy tylko tekstem i skanami). W edycję wbudowano różne filtry wyszukiwania – są to zakładki w panelu bocznym; mamy tu oś czasu podzieloną na dziesięciolecia z możliwością wyboru konkretnych lat oraz szczegółowego określenia autora, miejsca i adresata korespondencji, interaktywne elementy metryki dokumentu i sproblematyzowane słowa kluczowe nazywane „tagami”. Te wszystkie funkcje są bardzo pożyteczne, lecz nie mogą zastąpić elektronicznych narzędzi badawczych, ułatwiających i urozmaicających pracę z tekstem, których zdecydowanie tu brakuje.

Innym mankamentem jest niezastosowanie w edycji cyfrowej transkrypcji tekstów opartej na odpowiednich standardach (TEI/XML). Wspomniane przed chwilą „tagi”, poza obiecującą nazwą, jedynie ogólnie wskazują na pewne treści zawarte w dokumencie (nazwiska, tytuły, nazwy, problemy), nie są im zaś przypisane rozbudowane funkcje przeszukiwania tekstów. Służą do szeregowania dokumentów według ściśle określonego tematu. Tagi powinny natomiast przenosić odbiorcę do konkretnych miejsc w tekście i na skanach, np. za pomocą podświetlenia wybranych fragmentów, słów czy nazw własnych. Na tekście nie można również niestety

dokonywać żadnych operacji poza skopiowaniem całości kombinacją klawiszy Ctrl + C. Podobnie jest ze skanami umieszczonymi bezpośrednio nad tekstem. Są one co prawda dobrej jakości, można je dowolnie przybliżyć i oddalać, przesuwając myszką, i z łatwością można przełączać się między zdjęciem a transkrypcją po kliknięciu w jeden bądź drugi element, ale podobizna i tekst nie są ze sobą skojarzone chociażby przez podświetlenie poszczególnych linijek. Skany można zaś kopiować jedynie za pomocą kliknięcia prawego przycisku myszki „zapisz obraz jako”. W edycji nie przewidziano możliwości pobierania dokumentów w formie plików i nie znajdziemy na ten temat żadnej informacji. Nie dowiemy się również niczego o zasadach publikowania materiałów i sposobach ich cytowania, a przy opisie każdego dokumentu widnieje zapis „Wszystkie prawa zastrzeżone”. Uwagę zwraca też brak jakichkolwiek informacji o użytym oprogramowaniu i zastosowanych standardach kodowania, jak gdyby twórcy edycji nie dbali zupełnie o te kwestie, wyeksponowane chociażby w internetowej publikacji *Korpus Tekstów i Korespondencji Jana Dantyszka* czy projektach Nowej Panoramy Literatury Polskiej. Mimo deklaracji twórców edycji, że „planowana jest systematyczna i ciągła [jej] rozbudowa”, co mogłoby implikować następną cechę wydania cyfrowego: niedokonaność i ciągły proces (*work-in-progress*), to brakuje poświadczenia tego stanu w formie dat kolejnych aktualizacji lub opisu stopnia realizacji poszczególnych założeń. Biorąc pod uwagę wszystkie te braki, trudno ocenić użyteczność projektu.

Podsumowanie

Cyfrowe Archiwum Romana Ingardena na pewno jest publikacją wartościową ze względu na udostępniane materiały. Jednakże nie spełnia ona wszystkich warunków naukowej edycji cyfrowej. Po pierwsze, można mieć zastrzeżenia do jej opracowania naukowego – przede wszystkim ze względu na brak noty edytorskiej, w której wyjaśniono by chociażby podstawowe decyzje twórców, oraz aparatu naukowego w postaci komentarzy i przypisów. Po drugie, paradygmat cyfrowy zrealizowano w edycji tylko częściowo i jedynie w mniej istotnych aspektach. Przede wszystkim nie zastosowano standardu TEI. Brakuje też skojarzenia skanów z transkrypcją oraz możliwości dokonywania różnych operacji na tekście. Odbiorcę pozbawiono również dostępu do danych i funkcji pobierania plików. Te braki nie rzucałyby się tak w oczy, gdyby opatrzone publikację notą „praca w toku”. Pewne rzeczy

można by było wówczas poprawić. Niestety takiego komunikatu brakuje na stronie.

Mimo niekwestionowanych zalet *Cyfrowe Archiwum Romana Ingardena* pozostawia w odbiorcy uczucie niedosytu. Przebudowa edycji, a w szczególności udoskonalenie jej pod względem edytorskim i cyfrowym, korzystnie wpłynęłaby na jej odbiór; mogłaby nawet konkurować z innymi światowymi projektami tego typu. Trzeba bowiem docenić pracę włożoną w jej stworzenie i jej znaczenie dla kultury i nauki. Być może konieczne byłoby w tej sytuacji pozyskanie nowego źródła finansowania i poszerzenie zespołu o doświadczonych edytorów, zarówno tych tradycyjnych, jak i cyfrowych.

Cyfrowe Archiwum Romana Ingardena, red. L. Sosnowski (kierownik), N. A. Michna, D. Czakon, Instytut Filozofii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2017, <http://ingarden.archive.uj.edu.pl/>

¹³ B. Dorosz, B. Szleszyński (kierownicy naukowicy edycji), *Korespondencja Jana Lechońia i Kazimierza i Haliny Wierzyńskich. Naukowa edycja cyfrowa*, 2015–2022, <https://tei.nplp.pl/documents/korespondencja-jana-lechon-i-kazimierza-wierzynskiego/>.

¹⁴ B. Dorosz, B. Szleszyński (kierownicy naukowicy edycji), *Korespondencja Mieczysława Grydzewskiego i Kazimierza i Haliny Wierzyńskich. Naukowa edycja cyfrowa*, 2015–2022, <https://tei.nplp.pl/documents/korespondencja-mieczyslawa-grydzewskiego-i-kazimierza-wierzynskiego/>.

¹⁵ T. Korpysz et al., „Korpus czterech wieszczów” – cyfrowy wymiar dziedzictwa narodowego. *Założenia projektu*, „Poradnik Językowy” 2022, nr 7, s. 67–78.

¹⁶ Jako członek zespołu grantowego mogę zdradzić, że planowany czas zakończenia i udostępnienia projektu (realizowanego w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki) to 2024 rok. Podsumowanie prac odbędzie się podczas organizowanej przez Katedrę Tekstologii i Edytorstwa KUL międzynarodowej konferencji pod tytułem „Tradycja filomacka. W dwusetlecie procesu filomatów i filaretów” (14–16 listopada 2023 roku). Zarówno strona edycji, jak i konferencji jest nadal w budowie.

¹⁷ *Hyper Nietzsche*, <http://www.nietzschsource.org/> (dostęp: 20.12.2022).

¹⁸ R. Loth, *Podstawowe pojęcia i problemy tekstologii i edytorstwa naukowego*, Warszawa 2006, s. 21–22 i 156–168.

¹⁹ Zakładka *O projekcie*, *Cyfrowe Archiwum Romana Ingardena*, <http://ingarden.archive.uj.edu.pl/o-projekcie> (dostęp: 20.12.2022).

²⁰ *Dickinson Electronic Archives*, <http://www.edickinson.org> (dostęp: 20.12.2022), *The Walt Whitman Archive*, <https://whitmanarchive.org> (dostęp: 20.12.2022), *The Shelley-Godwin Archive*, <http://shelleygodwinarchive.org/> (dostęp: 20.12.2022).

¹ Zob. <https://tei-c.org/> (dostęp: 20.12.2022).

² L. Burnard, *TEI a XML*, w: *Czym jest Text Encoding Initiative? (What is the Text Encoding Initiative?)*, tłum. J. Bilińska, Warszawa 2015, https://www.delab.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2017/10/whatsTei-lodel_PL.html#TEIXML (dostęp: 20.12.2022).

³ P. Sahle, *What Is a Scholarly Digital Edition?*, w: *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, eds. M. Driscoll, E. Pierazzo, Cambridge 2016, s. 23–33.

⁴ *Kriterienkatalog für die Besprechung digitaler Editionen*, Institut für Dokumentologie und Editorik, <https://www.i-d-e.de/publikationen/weitereschriften/kriterien-version-1-1/> (dostęp: 20.12.2022).

⁵ P. Sahle, *A Catalog of Digital Scholarly Editions*, 2020, <https://www.digitale-edition.de/exist/apps/editions-browser/index.html> (dostęp: 20.12.2022).

⁶ G. Franzini, *Catalogue Digital Editions*, 2012, <https://dig-ed-cat.acdh.oeaw.ac.at/> (dostęp: 20.12.2022).

⁷ *Guidelines for Evaluating Work in Digital Humanities and Digital Media*, Modern Language Association, 2012, <https://www.mla.org/About-Us/Governance/Committees/Committee-Listings/Professional-Issues/Committee-on-Information-Technology/Guidelines-for-Evaluating-Work-in-Digital-Humanities-and-Digital-Media> (dostęp: 20.12.2022).

⁸ Zob. <https://www.i-d-e.de/> (dostęp: 20.12.2022).

⁹ Na stronie „RIDE” zamieszczono recenzje wydań cyfrowych: *List of Reviewers*, <https://ride.i-d-e.de/reviewers/list-of-reviewers/>, oraz zasady poprawnego recenzowania: *Criteria for Reviewing Digital Editions and Resources*, <https://ride.i-d-e.de/reviewers/catalogue-criteria-for-reviewing-digital-editions-and-resources/> (dostęp: 20.12.2022).

¹⁰ Zob. https://v3.digitale-edition.de/vlet_interesting.html (dostęp: 19.03.2023).

¹¹ *Faustedition*, <http://faustedition.net> (dostęp: 19.03.2023); *Les manuscrits de « Madame Bovary »*. *Edition intégrale sur le web*, <https://www.bovary.fr> (dostęp: 19.03.2023); *Dante Alighieri. “Commedia”*. *A Digital Edition*, <http://www.sd-editions.com/Commedia/index.html> (dostęp: 19.03.2023); *“Frankenstein” by Mary Wollstonecraft Shelley*, <https://romantic-circles.org/editions/frankenstein> (dostęp: 19.03.2023).

¹² *Jane Austen’s Fiction Manuscripts Digital Edition*, <https://janeausten.ac.uk/index.html> (dostęp: 19.03.2023); *The Beckett Digital Manuscript Project*, <https://www.beckettarchive.org> (dostęp: 19.03.2023); *The Newton Project*, <https://www.newtonproject.ox.ac.uk/> (dostęp: 19.03.2023); *The Walt Whitman Archive*, <https://whitmanarchive.org> (dostęp: 19.03.2023); *Van Gogh Letters*, <http://vangoghletters.org/vg/> (dostęp: 19.03.2023).